

Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση
στην Ελλάδα του 21ου αιώνα

ΤΟΠΟΣ

Σύγχρονη ριζοσπαστική θεωρία

Διευθυντής σειράς: Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Επιμέλεια - Διόρθωση: Μαρία Αποστολοπούλου

Εξώφυλλο: MOTIBO A.E.

© 2014 Εκδόσεις Τόπος & Σπύρος Σακελλαρόπουλος
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο
[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της MOTIBO A.E.]

ISBN: 978-960-499-109-9

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 και Καλλιδρομίου
11473, Αθήνα
Τηλ.: 210 8222835-856
Fax: 210 8222684

www.toposbooks.gr

Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
----------------	---

Μέρος Ι

Η οικονομική και πολιτική κρίση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (2009- 2014)

1. Η διεθνής οικονομική κρίση	17
2. Η ελληνική κρίση	33
3. Η αντιμετώπιση της κρίσης μέσω των πακέτων στήριξης και των μνημονίων	75
4. Ποια τα οικονομικά αποτελέσματα αυτής της πολιτικής;	85
5. Οι κοινωνικές συνέπειες της κρίσης	101
6. Οι μετασχηματισμοί στο κράτος	109
7. Η αντίδραση των κυρίαρχουμένων τάξεων	135
8. Η κρίση του κομματικού συστήματος	145

Μέρος ΙΙ

Θεωρία των τάξεων και εξέλιξη της διαστρωμάτωσης
στην ελληνική κοινωνία (1981- 2014)

Πρώτο Τμήμα:

Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων

1. Η μαρξιστική προσέγγιση της βασικής αντίθεσης (αστική και εργατική τάξη)	193
2. Η μαρξιστική προσέγγιση της μικροαστικής τάξης	225
3. Ορισμένες διαταξικές κοινωνικές κατηγορίες (αγρότες, δημόσιοι υπάλληλοι, διανοούμενοι)	235
4. Προς το τέλος των κοινωνικών τάξεων; Αστικές και ψευδοριζοσπαστικές αντιλήψεις για τις τάξεις	245

Δεύτερο Τμήμα:

Εξέλιξη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα (1981-2014)

5. Η περίοδος 1981-1991	279
6. Από το 1991 στο 2001: Οι αλλαγές στη διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας	293
7. Από το 2001 στο 2009: Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί πριν από την έλευση της κρίσης	303
8. Από το 2009 στο 2014: Οι μετασχηματισμοί την περίοδο της κρίσης	311

Γενικό συμπέρασμα	311
-------------------------	-----

Παράρτημα	327
-----------------	-----

Βιβλιογραφία	331
--------------------	-----

Σε όλους αυτούς που μπορούν να συναισθανθούν
τη μοναξιά που χρειάζεται για να γραφεί ένα βιβλίο

Εισαγωγή

Το προηγούμενο βιβλίο που έγραψα αφορούσε στην εξέλιξη της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του Νεπαλέζικου κοινωνικού σχηματισμού¹ και προσπαθούσε να εξηγήσει πώς σε μία γεωγραφικά απομακρυσμένη και οικονομικά καθστερημένη χώρα ξεκίνησε η πρώτη, μετά από δεκαετίες, μαζική ένοπλη επανάσταση, καθοδηγούμενη από ένα κομμουνιστικό κόμμα, το Κομμουνιστικό Κόμμα Νεπάλ (μαοϊκό). Τότε είχα δεχθεί μία καλοπροαίρετη κριτική σχετικά με το γιατί ασχολήθηκα με το Νεπάλ τη στιγμή που η χώρα μου βρισκόταν στη δίνη μιας πρωτοφανούς ιστορικά κρίσης και πως, δεδομένης της ενασχόλησής μου στο παρελθόν με την Ελλάδα², θα ήταν σημαντικότερο να έγραφα ένα βιβλίο για την ελληνική κρίση. Βέβαια, στην πραγματική ζωή ποτέ τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Κατ' αρχάς, το βιβλίο για το Νεπάλ είχα αρχίσει να το δουλεύω πριν ξεκινήσει η κρίση και δεδομένου ότι δεν μου αρέσει να αφήνω δουλειές μισοτελειωμένες, ξεκίνησα να γράφω ένα άρθρο και τελικά κατέληξα να γράψω ένα εκτενές βιβλίο. Έπειτα η επιστροφή του ζητήματος της κοινωνικής επανάστασης στον 21ο αιώνα με απασχολούσε τόσο από επιστημονική όσο και από πολιτική άποψη. Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί και το γεγονός πως και στην Ελλάδα αναδυόταν στη διάρκεια της κρίσης το ερώτημα της σχέσης της Αριστεράς με την πολιτική εξουσία, πράγμα που σχετιζόταν με τις εξελίξεις στο Νεπάλ. Επίσης, την περίοδο 2010-2013, έγραψα αρκετά άρθρα, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με αντικείμενο την ελληνική κρίση. Τέλος, για να γραφεί ένα βιβλίο θα πρέπει να έχει περάσει ένα ικανό χρονικό διάστημα από τα γεγονότα και να αισθανθείς πως κάποια πράγματα έχουν ωριμάσει μέσα σου ώστε να μπορούν να παρουσιαστούν με συνεκτικό τρόπο.

Κάποια στιγμή, το καλοκαίρι του 2013, θεώρησα πως ήμουν πλέον σε θέση να προχωρήσω στη συγγραφή ενός βιβλίου που θα επιχειρούσε να αναλύσει σφαιρικά την κρίση (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές διαστά-

1. Σπύρος Σακελλαρόπουλος (2012). *Νεπάλ: Εθνότητες, Κάστες, Τάξεις, στην κορυφή του κόσμου (1769-2008)*. Αθήνα: Τόπος.

2. Βλ. 1) *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, 1998· 2) *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση (1974-1988)*. Αθήνα. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, 2001· 3) *Αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμός. Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1990* (σε συνεργασία με Παν. Σωτήρη). Αθήνα: Παπαζήσης, 2004, καθώς και σημαντικό αριθμό σχετικών άρθρων.

σεις) αλλά και να προσεγγίσει το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της Ελλάδας και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ωστόσο, στο ζήτημα της κοινωνικής διάρθρωσης υπήρχε ο κίνδυνος είτε να περιοριστούμε σε μία περιγραφική προσέγγιση του ζητήματος (π.χ., «εργάτης είναι όποιος δουλεύει σε εργοστάσιο», ή «όποιος έχει πτυχίο είναι μικροαστός»), είτε να αναπαράγουμε τις στατιστικές κατηγορίες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Γι' αυτό τον λόγο, κρίθηκε αναγκαίο να προηγηθεί μία εκτενής παρουσίαση της θεωρητικής συζήτησης για την κοινωνική διαστρωμάτωση και στη συνέχεια να ακολουθήσει το προτεινόμενο θεωρητικό μοντέλο για τον υπολογισμό των κοινωνικών τάξεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Για να εξυπηρετηθούν οι παραπάνω στόχοι, η παρούσα μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο μέρος εξετάζουμε τα αίτια που οδήγησαν στην ελληνική κρίση, δείχνοντας πως παρά τις σημαντικές ελληνικές ιδιαιτερότητες, η εγχώρια κρίση πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Η τελευταία αποτελεί προϊόν του γεγονότος πως δεν έγινε εφικτό να αναστραφούν οι συνέπειες της κρίσης του 1973, ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο η κατάσταση επιδεινώνεται από το γεγονός πως το ευρώ δεν κατορθώνει να γίνει το βασικό παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα, σε συνδυασμό με το ότι η ευρωπαϊκή παραγωγικότητα συνεχίζει να υπολείπεται της αμερικανικής. Η ελληνική ιδιαιτερότητα έγκειται στο ότι το καθεστώς συσσώρευσης που μεταπολεμικά υιοθετήθηκε άρχισε να παρουσιάζει προβλήματα από τη στιγμή που η χώρα εντάχθηκε αρχικά στην τότε ΕΟΚ και στη συνέχεια στην ΟΝΕ: το χρόνιο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας οδήγησε σε μεγέθυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και όσο τα λοιπά μεγέθη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (τουρισμός, μεταβιβάσεις από Ευρωπαϊκή Ένωση, ναυτιλιακά εμβάσματα) δεν παρουσίαζαν προβλήματα, η κατάσταση ήταν διαχειρίσιμη. Όταν, όμως, εμφανίστηκαν και εκεί δυσκολίες, τότε η κρίση γενικεύθηκε, το ΑΕΠ σημείωσε πτώση, το δημόσιο έλλειμμα και το δημόσιο χρέος διογκώθηκαν, και μέσα σε μία κλυδωνιζόμενη διεθνή οικονομία η Ελλάδα εμφανίστηκε να είναι έτοιμη να χρεοκοπήσει.

Για την ελληνική άρχουσα τάξη, αλλά και για το διεθνές κεφάλαιο, η κατάσταση που δημιουργήθηκε ήταν κίνδυνος και ευκαιρία ταυτόχρονα: κίνδυνος να χρεοκοπήσει η χώρα και μέσα στη γενική σύγχυση που θα επικρατούσε να υπάρξουν ανεξέλεγκτες καταστάσεις, ενώ και οι ξένοι επενδυτές που είχαν επενδύσει σε ελληνικά ομόλογα θα έχαναν τα χρήματά τους. Ευκαιρία, γιατί δεδομένης της απουσίας άλλης σαφούς εναλλακτικής

λύσης πέραν της πολιτικής των μνημονίων, δημιουργείται η δυνατότητα για την εγκαθίδρυση ενός άλλου μοντέλου συσσώρευσης που θα βασιζόταν στους πολύ χαμηλούς μισθούς, στη βίαιη μεταλλαγή των εργασιακών σχέσεων και στην εκκαθάριση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων. Η επιτυχία αυτής της στρατηγικής θα μπορούσε σε δεύτερο χρόνο να εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες της Δύσης. Βέβαια, η εφαρμογή αυτών των πολιτικών απαιτούσε και τις αναγκαίες αλλαγές στο κράτος. Κι εδώ έρχεται η μετεξέλιξη του αυταρχικού κρατισμού, στην οποία έχει αναφερθεί η μαρξιστική βιβλιογραφία από τη δεκαετία του '70, σε ένα ακόμη πιο αυταρχικό πλαίσιο που σφραγίζεται από την κατάσταση της έκτακτης ανάγκης. Βασικό χαρακτηριστικό είναι η προσπάθεια εξάλειψης των στοιχείων πολιτικής εκπροσώπησης στο εσωτερικό του κράτους, η εξάπλωση κέντρων αποφάσεων απροσπέλαστων στον λαϊκό έλεγχο και η σκλήρυνση των κατασταλτικών πρακτικών. Αυτό έρχεται να συνδυαστεί με την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ΟΝΕ κατά την οποία, μέσω διαφόρων Συμφωνιών, ενισχύονται οι αρμοδιότητες μη εκλεγμένων οργάνων ενώ περιορίζεται ουσιαστικά ο ρόλος των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Τούτο δεν σημαίνει μία μορφή «αυτονόμησης της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών». Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αποτελεί ένα ανεξάρτητο μόρφωμα υπερεθνικών εξουσιαστικών μηχανισμών αλλά μία συμμαχία εθνικών σχηματισμών με σκοπό την προώθηση των στόχων των πιο ισχυρών μονοπωλιακών μερίδων που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό αυτών των σχηματισμών σε βάρος των συμφερόντων των λαϊκών τάξεων. Η πτώση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», σε συνδυασμό με την υποχώρηση του αριστερού και εργατικού κινήματος, έδωσε τη δυνατότητα για την πραγματοποίηση μιας σειράς αντιδραστικών τομών. Ειδικά στην ελληνική περίπτωση, όλα τα παραπάνω επιτείνονται από την παρουσία των μηχανισμών της τρόικα στο εσωτερικό του Ελληνικού κράτους και την άμεση παρέμβαση σε ζητήματα εθνικής κυριαρχίας, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να έχει μετατραπεί σε οιοονεί προτεκτοράτο. Και τούτο με τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής άρχουσας τάξης, η οποία, από τη μια, εκχωρεί στοιχεία εθνικής κυριαρχίας, αλλά, από την άλλη, επωφελείται από ένα πρόγραμμα πολιτικής που συντελεί στη μείωση του εργατικού κόστους, στη συρρίκνωση των εργασιακών δικαιωμάτων και στην εκκαθάριση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων.

Βέβαια, η ασκούμενη πολιτική στην Ελλάδα είχε και επιπτώσεις και αντιδράσεις. Οι επιπτώσεις ήταν πολύ σοβαρές, στην ουσία καταστράφηκε ένα μεγάλο μέρος του παραγωγικού ιστού της χώρας, η ανεργία εκτοξεύτηκε στο 27%, οι ανισότητες διευρύνθηκαν, η φτώχεια εξαπλώθηκε, αλλά υπήρξαν

και κεφαλαιακές μερίδες που είδαν να αυξάνεται η κερδοφορία τους, πράγμα που οφείλεται, αφ' ενός, στη μείωση του εργασιακού κόστους και, αφ' ετέρου, στο γεγονός πως ορισμένοι κλάδοι προσανατόλισαν τις δραστηριότητές τους στις εκτός ΟΝΕ χώρες. Οι αντιδράσεις σχετίζονται με τις ποικίλες κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα την περίοδο 2010-2013 (μεγάλος αριθμός πανελλαδικών απεργιών, κίνημα πλατειών, διακοπή παρελάσεων, καταλήψεις υπουργείων, κίνημα υποστήριξης της ΕΡΤ, πρακτικές κοινωνικής αλληλεγγύης) αλλά και με την κατάρρευση του δικομματισμού και την ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ σε πρώτο κόμμα στις Ευρωεκλογές του 2014.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ασχολούμαστε με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων: κατ' αρχάς, μορφοποιούμε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό υπόδειγμα, στη συνέχεια επιχειρούμε την εμπειρική καταγραφή της ελληνικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης από το 1981 μέχρι το 2014. Ο βασικός θεωρητικός σκοπός είναι να συγκροτηθεί μία μαρξιστική προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων που να χρησιμοποιεί ως θεμελιακό της στοιχείο την εκμετάλλευση και ως δευτερεύοντα στοιχεία την κυριαρχία και το μέγεθος του πλούτου. Το θεωρητικό αυτό σχήμα φιλοδοξεί να δείξει πόσο έωλα είναι τα επιχειρήματα όσων θεωρούν είτε ότι η σύγχρονη εργατική τάξη αποτελεί ένα μικρό τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είτε πως ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων είναι σήμερα υποβαθμισμένος έως ανύπαρκτος.

Η εμπειρική μελέτη της εξέλιξης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα θα δείξει πως από το 1981 μέχρι το 2009 η χώρα μας παρουσιάζει συγκλίσεις και αποκλίσεις με τις χώρες της Δύσης. Οι αποκλίσεις αφορούν στο γεγονός πως πρόκειται για μία χώρα με πολυάριθμο αγροτικό τομέα και, επίσης, ευρεία παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ενώ η συμμετοχή των μισθωτών στον ενεργό πληθυσμό είναι σχετικά περιορισμένη. Ωστόσο, η συσσώρευση του κεφαλαίου που θα σημειωθεί επί τρεις δεκαετίες περίπου και η οικονομική ανάπτυξη που θα πραγματοποιηθεί θα οδηγήσει στη συρρίκνωση των αγροτών, των μικρεμπόρων και των μικροβιοτεχνών, εμφανίζοντας μία πορεία σύγκλισης με τις δυτικές χώρες, παρότι η εργατική τάξη αν και μεγεθύνεται απέχει των αντίστοιχων δυτικών μέσων όρων³. Η περίοδος 2009-2014 θα χαρακτηριστεί από την περαιτέρω συρρίκνωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, γεγονός που σε συνδυασμό με τον περιορισμό της νέας μικροαστικής τάξης, που μέχρι τότε παρουσίαζε συνεχή άνοδο, θα οδηγήσει σε σημαντική αύξηση της εργατικής τάξης.

3. Έχουμε υπολογίσει πως στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η εργατική τάξη στις χώρες του G7 κυμαινόταν από 60% μέχρι 77% (Sakellariopoulos, 2002:123-124).

Από μία πλευρά θα μπορούσε να ειπωθεί πως τα δύο μέρη του βιβλίου δεν συνδέονται μεταξύ τους. Αυτό είναι μόνο μερικώς σωστό αφού στο πρώτο ασχολούμαστε με την κρίση του ελληνικού καπιταλισμού την περίοδο 2009-2014 ενώ στο δεύτερο μέρος με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων και τη διαμόρφωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα μεταξύ 1981 και 2014. Ωστόσο, υπάρχουν δύο κοινά αφετηριακά σημεία: το πρώτο συνδέεται με τη σημασία ανάπτυξης μιας ριζοσπαστικής οπτικής γύρω από σημαντικά ζητήματα της εποχής μας, όπως είναι τα αίτια και οι επιπτώσεις της κρίσης καθώς, επίσης, και τα ζητήματα της θεωρητικής και εμπειρικής προσέγγισης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Το δεύτερο έχει να κάνει με τη συνάρθρωση των μεταβολών στην κοινωνική διάρθρωση, με τη συσσώρευση του κεφαλαίου τα έτη 1981-2009, αλλά και με τις ανάλογες συνέπειες καθοδικής κινητικότητας που είχε η κρίση για τα αστικά και τα μικροαστικά στρώματα.

Το βιβλίο αυτό συνεκτικά και με σαφήνεια τοποθετείται απέναντι σε μορφές του κυρίαρχου δημόσιου λόγου. Η θέση μας είναι πως η σημερινή κρίση δεν είναι αποτέλεσμα των κατακτήσεων των λαϊκών στρωμάτων, δεν αποτελεί ελληνική ιδιομορφία, ενώ η όποια εξέλιξή της αν γίνει υπό την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης θα λειτουργήσει σε βάρος των συμφερόντων της λαϊκής πλειοψηφίας. Το μέγεθος του διακυβεύματος στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό πήρε τόσο μεγάλες διαστάσεις ώστε για πρώτη φορά μετά από πολλές δεκαετίες η ελληνική αστική τάξη και τα ιμπεριαλιστικά κέντρα ανησύχησαν σοβαρά για τις εξελίξεις που μπορεί να πυροδοτούσε μία περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνικής δυναμικής. Αντίστοιχα, η ελληνική κοινωνία δεν είναι μία κοινωνία μικρομεσαίων νοικοκυριών, με περιορισμένες κοινωνικές ανισότητες και έντονες μορφές ανοδικής κινητικότητας. Τόσο στο παρελθόν, αλλά πιο έντονα ύστερα από την έλευση της οικονομικής κρίσης, η Ελλάδα αποτέλεσε μία χώρα βαθέων ανισοτήτων. Τα όποια φαινόμενα ανοδικής κινητικότητας δεν μπορούσαν να αποκρύψουν αντίστοιχα φαινόμενα καθοδικής κινητικότητας, αλλά ούτε και το γεγονός πως, σε βάθος χρόνου, ο πλούτος που έφερνε η οικονομική ανάπτυξη μοιραζόταν εξίσου άνιστα.

Πριν περάσουμε στο κυρίως περιεχόμενο της μελέτης αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω πολλούς καλούς φίλους που βοήθησαν ο καθένας με τον τρόπο του στο να γίνει αυτό το βιβλίο πραγματικότητα. Κατ' αρχάς, τον Βαγγέλη Γεωργακάκη που με πολλή χαρά συμφώνησε στη δημιουργία της σειράς *Σύγχρονη Ριζοσπαστική Θεωρία*, στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται το συγκεκριμένο βιβλίο, για το οποίο υπήρξε ιδιαίτερα ενθαρρυντικός

κατά τη διάρκεια της συγγραφής του. Ύστερα, τον Γιάννη Καραχάλιο, τόσο για τις εύστοχες παρατηρήσεις που έκανε σε προηγούμενες εκδοχές του βιβλίου όσο και για τη συμβολή του στην εκδοτική αρτιότητα της σειράς *Σύγχρονη Ριζοσπαστική Θεωρία*, τον Παναγιώτη Σωτήρη για την πολυετή κοινή και πνευματικά ζωογόνο πορεία αλλά και για τις σημαντικές επισημάνσεις του στο περιεχόμενο αυτής της δουλειάς, τους Γιάννη Κουζή και Αντώνη Μωυσίδη, δύο εξαιρετικούς φίλους από το τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, οι οποίοι, επίσης, μου έκαναν πολύ σημαντικά σχόλια, και τον Πέτρο Παπακωνσταντίνου για την πάντα ευθύβολη κριτική του.

Είναι προφανές πως αυτή η δουλειά δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την άρτια λειτουργία της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου και την ιδιαίτερη βοήθεια της Δήμητρας Λέγγα. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τον συνεπώνυμό μου καθηγητή Θόδωρο Σακελλαρόπουλο για τις τόσο χρήσιμες συμβουλές που μου είχε δώσει στη διάρκεια των φοιτητικών μου χρόνων.

Αθήνα,
καλοκαίρι 2014